

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi

Cumhuriyet Theology Journal

| cuid.cumhuriyet.edu.tr |

Founded: 1996

Available online, ISSN: 2528-987X

Publisher: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

The Legitimacy Grounds of Istishhād with Poetry in Tafsīr: A Study of the Narration Attributed to the Prophet Muḥammad

Fatma Yalnız^{1,a,*}

¹ İstanbul Medeniyet University, Faculty of Islamic Sciences, Division of Tafsir, İstanbul, Türkiye

* Corresponding author

Research Article

History

Received: 24/01/2025

Accepted: 07/06/2025

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

In the classical period, poetry was widely used to explain strange words in verses, and Abdullah b. Abbas was often cited in this context. The narration of Omar that he learned the meaning of a word in a verse by a person from the Huzayl tribe using poetry istishhād is also reported. Apart from this, there are no references to any other companion or the Prophet himself using poetry in interpretation. However, when classical works are examined, there are narrations that, apart from Ibn Abbas, Hz. Aisha also resorted to this method in interpretation and lexicography. These findings raise the legitimate question of what the legitimacy of istishhād through poetry is. When the narrations transmitted from the Prophet are examined, we come across a narration in Tirmidhi's *al-Sunan* regarding his istishhād with poetry in tafsir. As a result of the examinations, it has been understood that the fact that this narration is strange hadith does not mean strange hadith in the sense of weak hadith in the methodology of hadith. Even though the narration transmitted from the Prophet is only one, it offers an important opportunity for an evaluation regarding istishhād with poetry in tafsir. Because this concrete example made it possible to trace the practices of istishhād with poetry in tafsir by the companions after the Prophet and the tradition that followed them. In accordance with the subject and purpose of the article, the literature review and content analysis technique based on phenomenology and grounded theory patterns of the qualitative research method was preferred. In this context, the study focused on the phenomenon of legitimacy in istishhād with poetry. In addition, the companions' use of poetry along with the verses was included, and then the narration about the use of the poem that the Prophet used istishhād in tafsir was mentioned. Subsequently, by scanning the tafsir, garib al-Qur'an and hadith collections of the early and classical periods, it was determined in which areas the poetry that the Prophet used for istishhād in tafsir was employed. The obtained data was collected using the inductive method and then schematized. Then, it was compared whether the istishhād method with poetry of both the companions and the scholars of the later periods was parallel to the practice of the Prophet. In this way, traces of whether legitimacy was received from the Prophet were followed both in the companions and in the later periods. As a result of the studies, it has been seen that the method of istishhād with poetry in tafsir of Abdullah b. Abbas and Ömer is the same as the application of the Prophet. In addition, it has been noticed that istishhād with poetry in tafsir was also carried to morphological inferences through Aisha during the period of the Companions. In addition, when the uses of the poem that the Prophet showed for tafsir after the Companions are examined, it is seen that istishhād with poetry. Moreover, when the use of the poem cited by the Prophet Muḥammad for purposes of tafsir is examined in post-Companion periods, it becomes evident that the method of istishhād through poetry continued to be employed, particularly in the fields of tafsir and lexicography. Ultimately, this study demonstrates—albeit in a particular instance—that the origins of poetic istishhād in tafsir can be traced back to the Prophet himself. The existence of a ḥadith in which the Prophet engages in istishhād with poetry, along with the observable continuity of this practice in subsequent periods in a manner consistent with his example, shows that the application of poetic istishhād in tafsir developed in accordance with transmitted (naqli) foundations.

Keywords: Tafsir, Istishhād with Poetry, Prophet Muhammad, Companions, Legitimacy.

Tefsirde Şiirle İstişhadın Meşruiyet Zemini: Hz. Peygamber'e İsnad Edilen Rivayet Özelinde

Süreç

Geliş: 24/01/2025

Kabul: 07/06/2025

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Öz

Klasik dönemde özellikle ayetlerdeki garib kelimelerin açıklanması için şiirlere yaygın bir şekilde müracaat edilmiş, bu bağlamda ekseriyetle Abdullah b. Abbas'a referans verilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in ayetteki bir kelimenin manasını Huzeyl kabilesinden birisinin şiirle istişhadı ile öğrendiğine dair rivayet de aktarılmaktadır. Bunun dışında başka bir sahabinin veya Hz. Peygamber'in kendisinin tefsirde şiire müracaat ettiğine ilişkin atıflara rastlanmamaktadır. Oysa klasik eserler incelendiğinde İbn Abbas dışında Hz. Aişe'nin de tefsir ile lügatte bu yola başvurduğuna dair rivayetler mevcuttur. Söz konusu bulgular, şiirle istişhadın meşruiyet zemininin ne olduğu haklı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu noktada Hz. Peygamber'den aktarılan rivayetler tetkik edildiğinde Tirmizi'nin *Sünen*'inde onun tefsirde şiirle istişhadına dair bir rivayete rastlanmaktadır. Bu rivayetin garip hadis olmasının, hadis usulünde zayıf hadis anlamındaki garip hadis manasına gelmediği tetkikler sonucunda anlaşılmıştır. Hz. Peygamber'den nakledilen rivayet tek olsa da tefsirde şiirle istişhadla alakalı önemli bir değerlendirme imkânı sunmaktadır. Zira bu somut örnek Hz. Peygamber sonrasında sahabe ve onları takip eden gelenekteki tefsirde şiirle istişhad uygulamalarının izini sürmeyi mümkün kılmıştır. Makalenin konusu ve amacına uygun bir şekilde nitel araştırma yönteminin fenomenoloji ve gömülü kuram desenlerine dayalı literatür taraması ve içerik analizi tekniği tercih edilmiştir. Bu çerçevede çalışmada şiirle istişhadta meşruiyet fenomeni üzerinde durulmuştur. Ayrıca sahabenin ayetle birlikte şiir kullanımına yer verilmiş, akabinde Hz. Peygamber'in tefsirde istişhad ettiği şiirin kullanımına dair rivayet zikredilmiştir. Akabinde erken ve klasik dönemdeki tefsir, garibu'l-Kur'an ve hadis külliyatı taranarak; Hz. Peygamber'in tefsirde istişhad için kullandığı şiirin hangi alanlarda istihdam edildiği tespit edilmiştir. Ulaşılan veriler tümevarım yöntemiyle toplandıktan sonra şematize edilmiştir. Ardından hem sahabe hem de sonraki dönem alimlerinin şiirle istişhad yönteminin Hz. Peygamber'in uygulamasıyla paralel olup olmadığı karşılaştırılmıştır. Bu şekilde Hz. Peygamber'den meşruiyet alınıp alınmadığının izleri hem sahabe hem de sonraki dönemde sürülmüştür. İncelemeler sonucunda Abdullah b. Abbas ve Hz. Ömer'in tefsirde şiirle istişhad yönteminin Hz. Peygamber'in uygulamasıyla birebir aynı olduğu görülmüştür. Buna ek olarak sahabe döneminde Hz. Aişe kanalıyla tefsirde şiirle istişhadın morfolojik çıkarımlara da taşındığı fark edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in tefsir için gösterdiği şiirin sahabe sonrası dönemden itibaren kullanımları incelendiğinde ise şiirle istişhad yönteminin yine tefsir ve lügat alanlarında uygulandığı fark edilmiştir. Netice itibarıyla bu araştırma Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayet özelinde tefsirde şiirle istişhadın kökenlerinin Hz. Peygamber'e uzandığının tikel de olsa bir örneğini ortaya koymuştur. Gerek Hz. Peygamber'in şiirle istişhad ettiği hadisin mevcudiyeti gerek sonraki dönemin Hz. Peygamber'in uygulamasıyla paralellik göstermesi, tefsirde şiirle istişhadın menşeinin naklî unsurlara muvafık olarak teşekkül ettiğini ortaya koymasından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şiirle İstişhad, Hz. Peygamber, Sahabe, Meşruiyet.

Giriş

Erken dönemden itibaren ayetlerin izahında şiirle istişhad yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Âlimler bu uygulamalarında temel olarak Abdullah b. Abbas'ı referans göstermektedirler. Akademik çalışmalarda da İbn Abbas dışında bir sahabinin ayetleri açıklarken şiire başvurduğu yönünde bir malumata –tespit edebildiğimiz kadarıyla- rastlanmamaktadır. Hâl böyle olunca, sahabe döneminde bile yaygın olmayan bir uygulamanın Hz. Peygamber'in bizzat kendisinde de aranmadığı fark edilmektedir. İlgili literatürde tefsirde şiirle istişhadın ilk örneklerinin Hz. Peygamber sonrasında araştırılmasında bazı nedenler aranabilir. Bunlar arasında muhataplar nezdinde Kur'ân ile şiirin karıştırılma endişesiyle onun şiir nazmetmesinin nübüvvetine gölge düşüreceği inancı bulunabilir. Ayrıca çeşitli ayetlerde şairin ve şiirin kınanmış olması da bu faaliyetin Hz. Peygamber'e atfedilmeme gerekçelerinden biri olabilir. Nitekim “Biz ona şiir öğretmedik” mealindeki Yasin sûresi 36/69. ayetinden ve “(İslam karşıtı) şairlere gelince onlara da sapanlar uyar. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaştıklarını ve gerçekte yapmadıkları şeyleri söylediklerini görmez misin?” mealindeki Şuara sûresi 26/224-226. ayetler bu kabildendir.

Nüzul döneminde Hz. Peygamber'e hakaret içeren şiirlerin¹ yasak olmasına ek olarak; Kur'ân'ı okumaktan, Allah'ı zikretmekten ve dinî ilimleri öğrenmekten alıkoyan şiirler de caiz görülmemiştir.² Münâvî (ö. 1031/1622) üç tür konuda şiirin Hz. Peygamber tarafından kınandığını söylemiştir: Bunların ilki kadınlarla yasak aşkı içeren şiirler, ikincisi haksız hiciv, üçüncüsü ise fahr yani kişinin kendini ya da kabilesini övdüğü şiirlerdir.³ Öte yandan gerek Hz. Peygamber zamanında gerek öncesinde şiirin toplumun duygularını, örf ve adetlerini yansıtan manzum bir araç olması nedeniyle Hz. Peygamber de şiire tamamen karşı olmamış hatta şiir için “Güzel şiir, güzel söz gibidir. Çirkin şiir ise, çirkin söz gibidir.”⁴ buyurarak içinde dinde güzel kabul edilen hususların bulunduğu şiirleri onaylamıştır.⁵ Hatta müşrik şairlerin hücumlarına karşı Hassan b. Sabit'i şair olarak görevlendirmiştir. Hz. Peygamber Câhiliye şiirleri arasında tevhide bozmayacak şiirleri okumanın, dinlemenin ve ezberlemenin caiz olduğunu ifade etmiştir.⁶ Ayrıca Hz. Peygamber mescid inşası hakkında, harp sırasında, zafer sonucunda, kâfirlere karşı, müminlerin savunulması için inşad edilen şiirlerin okunmasını teşvik etmiştir.⁷

¹ Muhammed b. Ahmed el-Kurtubi, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, thk. el-Berduni vd. (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 1964), 13/152.

² Yahyâ b. Şeref Nevevî, *Sahihu Müslim bi Şerhi Nevevî (Minhâc)*, thk. Muhammed b. İyâdî (Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2003), 15/13-14.

³ Abdurrauf Münavi, *Feyzu'l-Kadir Şerhu Camiu's-sagîr* (Beyrut, 1982), 5/259.

⁴ Ebü'l-Hasen 'Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dâreḫutnî, *Sunenu'd-Dâreḫutnî* (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1424/2004), 5/274 (hadis no: 4308).

⁵ el-Kurtubi, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*, 13/151.

⁶ Nevevî, *Sahihu Müslim bi Şerhi Nevevî (Minhâc)*, 15/13-14.

⁷ Bu konu hakkındaki çalışma için bk. Osman Nedim Yektar, “Hadîs Rivayetleri ve Hz. Peygamber'in Şiire Bakışı” 20/65 (2016), 416-428.

H. Peygamber'in şiir nazmedip etmediğiyle ilgili de ihtilaf bulunmakta, genel kanaat onun şiir nazmetmeyip sadece recez⁸ tarzı sözler söylediği yönündedir.⁹ Öte yandan H. Peygamber'in, şiirlerin fasih ve belîğ olup olmadığını tespit edebilecek düzeyde edebiyata âşinâ olduğuna dair haberler de mevcuttur.¹⁰ Buna rağmen H. Peygamber'in kendisinden tefsirde şiirle istişhad örneği aranmazken literatüre "tercümanü'l-Kur'ân" olarak geçen İbn Abbas'ın bazı garib kelimelerin anlaşılmasında şiire başvurduğu bilinmektedir. İlâveten, H. Ömer'in de Hüzeyl kabilesinden birisiyle tıpkı İbn Abbas'ın Nâfi ile diyaloglarındaki gibi bir soru-cevap tarzıyla ayetteki garib kelimenin anlamını şiirde istişhad örneğiyle öğrendiği kaydedilmektedir.¹¹ Akademik çalışmalarda bu iki sahabe dışında ilk döneme ait şiirle istişhad örnekleri tespit edilememiştir. Sahabe sonrası dönemde ise ayet-şiir birlikte kullanımının hem ayet tefsirinde hem de lügavi hususlarda karşımıza çıktığı, dolayısıyla tefsir literatüründe şiirle istişhad örneklerinin artarak devam ettiği görülmektedir.

Ayet ve şiirin bir arada kullanılması hususunda aktarılan bu çerçeveden sonra zihne bazı sorular gelmektedir. Bunlardan bazıları "H. Peygamber çeşitli konularda şiire müracaata onay vermesine hatta teşvik etmesine rağmen tefsirde şiirle istişhadda bulunmamış mıdır? Böyle bir rivayete akademik çalışmalarda rastlanmamakla birlikte H. Peygamber'den sonraki dönemde İbn Abbas ve H. Ömer'den başka bu yola başvuran sahabe var mıdır? Eğer varsa, bu rivayetlerin kullanılmasının meşruiyet zemini nedir?" şeklindedir. İşaret edilen sorulardan yola çıkarak bu makale, öncelikle adı geçen iki sahabe dışında tefsirde şiirle istişhada başvuran sahabe bulunup bulunmadığını tefsir ve hadis kitaplarından araştırmakta, tespit edilen rivayetlerin temeline ve meşruiyet zeminine ışık tutmayı hedeflemektedir. Kütüb-i Sitte tarandığında Tirmizi'nin *Sünen*'inde H. Peygamber'in tefsirde şiirle istişhadına yönelik bir rivayet ile karşılaşılımıştır. Sonrasında H. Peygamber'in tefsirde şiirle istişhad ettiği rivayette yer alan şiirin gelenekte tefsir, hadis, garibu'l-Kur'ân gibi eserlerde araştırıldığında tefsir sahasında kullanıldığı görülmüştür. Bu doğrultuda makalenin hipotezine uygun şekilde gerek sahabe gerek sonrasındaki dönemlerde şiir kullanımındaki meşruiyet zemininin temelinin H. Peygamber'e dayandığı fark edilmiştir.

Makalede kullanılan meşruiyet kavramı H. Peygamber'in bir meseleyi yasak kılmasını ifade etmekte ayrıca yol göstermeyi ve rehberlik etmeyi bünyesinde barındırmaktadır. Şiirle istişhadın ayetleri açıklamada kullanılması, ekseriyetle ayetteki garip kelimenin izahı için şiir göstermek şeklindedir. H. Peygamber'in şiirle istişhad yöntemini uyguladığı görülen rivayetin, sahabe uygulamalarıyla paralellik arz etmesi, sahabenin şiirle istişhadı H. Peygamber'den gördüğü şekliyle uyguladıklarına dair işaret sayılabilir. Yani bu rivayet sahabenin H. Peygamber'i üslup ve yol bakımından takip ettiklerini ihsas ettirmektedir. Ayrıca H. Peygamber'in tespit edebildiğimiz kadarıyla Kur'an ayetindeki herhangi bir kelimenin açıklanmasında şiirin kullanılmasına dair

⁸ Recez Câhiliye Araplarının hayatlarındaki çeşitli olaylarla ilgili söyledikleri şiir kategorisinde kabul edilmeyen doğaçlama birkaç beyitlik söz anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kemal Tuzcu, "Arap Şiirinde Recezin Ortaya Çıkışı", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (2012), 109-129.

⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ʿAyn*, thk. Mehdi el-Mahzumi (Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 2010), 6/65.

¹⁰ Ebû ʿUbeyd Kâsım b. Sellâm b. ʿAbdullâh el-Herevî el-Bağdâdî Ebû ʿUbeyd, *Ğarîbu'l-Ĥadîs*, thk. Muḥammed Abdulmuʿîd Ḥân (Haydarabad: Dâiratü'l-Meʿârifî'l-ʿOsmâniyye, 1384), 1/140.

¹¹ Ebu İshak Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-beyan an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Hasan el-Gazali vd. (Cidde: Dâru't-Tefsir, 2015), 51/16.

yasaklayıcı bir ifadesinin bulunmaması, buna ek olarak söz konusu şiirle istiṣhada dair rivayetin de mevcudiyeti, onun bu uygulamayı meşru bir eylem olarak sunduğu şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla Hz. Peygamber ve sahabe uygulamalarındaki paralelliklerden hareketle, sahabenin şiirle istiṣhadında Hz. Peygamber'in çizdiği yolu takip ettiğini ifade etmek için *meşruiyet* kavramı kullanılmıştır.¹²

Makalede önce sahabenin tefsirde şiirle istiṣhadına dair rivayetler ele alınmaktadır. Sonrasında Hz. Peygamber'in tefsirde istiṣhad ettiği şiirin erken dönemden itibaren hangi alanlarda kullanıldığıyla ilgili veriler işlenmektedir. Bu şekilde Hz. Peygamber'in tefsirde uyguladığı istiṣhad yönteminin sahabe ve sonraki âlimler tarafından takip edilmesi ve şiirin kullanımlarında yöntemlerin çeşitlenmesi hakkındaki çerçevenin tespitine dair bazı çıkarımlar yapılması hedeflenmektedir. Bu hedeflere ulaşabilmek amacıyla makalenin yapısına uygun bir şekilde nitel araştırma yönteminin fenomenoloji ve gömülü kuram desenlerine dayalı literatür taraması ve içerik analizi yöntemleri tercih edilmiştir. Bu doğrultuda şiirle istiṣhatta meşruiyet fenomeni üzerinde durulmaktadır. Ayrıca sahabenin ayetle birlikte şiir kullanımına ve Hz. Peygamber'in tefsirde istiṣhad ettiği şiirin kullanımına dair gelenekteki veriler tespit edilmekte ve ulaşılan veriler tümevarım yöntemiyle toplandıktan sonra şematize edilmektedir. Ardından hem sahabe hem de sonraki dönem alimlerinin şiirle istiṣhad yönteminin Hz. Peygamber'in uygulamasıyla paralel olup olmadığı karşılaştırılmaktadır. Araştırma sürecinde elde edilen nicel ve nitel veriler kıyaslanıp, analiz edilip yorumlanmaktadır.

Tefsirde şiirle istiṣhadla ilgili pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmalarda Hz. Peygamber'in tefsirde şiiri bir araç olarak kullandığına dair veriye ve bu şiirin erken dönemden itibaren kullanımına değinilmediği fark edilmiştir. Ayrıca bu çalışmalar Hz. Ömer ve İbn Abbas dışındaki sahabenin ayet ve şiiri bir araya getirdiğine dair rivayetleri ele almamışlardır. Bu makale, ilgili literatürden önemli bir noktada ayrılmaktadır. Şöyle ki, söz konusu literatürde gerek sahabenin gerekse sonraki dönem âlimlerinin şiirle istiṣhadının Hz. Peygamber'den meşruiyet alıp almadığı temelinde bir sorgulamayla karşılaşılmemektedir. Makale, bu temel hipotez üzerinde ilerlemeye çalışacaktır. İlgili literatüre bakıldığında, Harun Ögmüş, "Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri (II/VIII. Asır Çerçevesinde)" isimli kitabında Hz. Peygamber ve sahabe döneminde tefsirde istiṣhad bölümlerine yer vermekte ancak Hz. Peygamber'in tefsirde şiirle istiṣhadına yönelik bir rivayet tespit edemediğini sadece bazı alanlarda İslam'a aykırı olmayan beyitler okuduğunu dile getirmektedir.¹³ Sahabe döneminde ise sadece İbn Abbas ve Hz. Ömer'in garib kelimelerin şiirle istiṣhadıyla ilgili rivayetlere yer vermiş onun dışında herhangi bir sahabiden bu bağlamda bahsetmemiştir. Bu makalede ise hem sahabe rivayetlerine işaret edilecek hem de Hz. Peygamber'in şiirine referans verme biçimleri gösterilerek şiirin meşruiyet zemini tespit edilmeye gayret edilecektir. Osman Nedim Yektar'ın *Hadis Rivayetleri ve Hz. Peygamber'in Şiire Bakışı* isimli makalesi ise Hz. Peygamber'in bazı alanlarda şiirle istiṣhad ettiğini söylemekte fakat onun tefsirde şiirle istiṣhadına dair herhangi bir rivayet zikretmemektedir.¹⁴

¹² Makalenin devamında "Hz. Peygamber'in Tefsirde Şiirle İstiṣhadına Dair Rivayet" başlığı altında ayrıntılarıyla Hz. Peygamber'in şiirle istiṣhadıyla ilgili rivayete yer verilecektir.

¹³ Harun Ögmüş, *Kur'ân Yorumunda Şiirin Yeri* (İstanbul: İsam Yayınları, 2010), 139.

¹⁴ Yektar, "Hadis Rivayetleri ve Hz. Peygamber'in Şiire Bakışı".

Üç bölümden oluşan makalenin birinci bölümünde sahabenin tefsirde şiirle istişhadiyla ilgili rivayetler kısmında İbn Abbas ve Hz. Ömer dışında ayet-şiiri bir arada zikreden Hz. Aişe'nin yöntemi ortaya konmuştur. İkinci bölümde Hz. Peygamber'in tefsirde şiire referans verdiği tespit edilen bir rivayet ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise Hz. Peygamber'in tefsirde istişhad ettiği şiirin erken dönemden itibaren hangi alanlarda kullanıldığı şematize edilmiştir. Böylelikle şiirin ayetle birlikte kullanımları ve bunların meşruiyet kaynağının Hz. Peygamber olduğu temellendirilmeye çalışılmıştır.

1. Sahabenin Tefsirde Şiirle İstişhadına Yönelik Bazı Rivayetler

İstişhad sözlükte şahid getirmek, şahid göstermek anlamlarında kullanılmaktadır. Kavramsal olarak ise dilbilimdeki kuralları, kelime yapı ve anlamlarını ispatlamak amacıyla doğruluğu kesin nazım ve nesirden örnekler getirmek manasını ifade etmektedir. Fetihler sonucunda Araplar acem unsurlarla karşılaşınca dilin aslının bozulması tehlikesinden dolayı istişhad gündeme gelmiştir. İstişhad için şiir ve şiir dışındaki veriler delil olarak kullanılmıştır. Arap edebiyatında istişhad açısından şiirlerin şairleri; Câhiliye dönem şairleri, muhadram dönem şairleri, İslam'ın ilk dönem şairleri ve müvelled (yeni dönem) şairleri şeklinde dört kısma ayrılmaktadır. Lugat, nahiv ve sarf ilminde; zikri geçen ilk üç dönemdeki şairlerin şiirleriyle istişhad mu'teber kabul edilmektedir.¹⁵ Gelenekte de ayetteki lugat, nahiv ve sarf açısından kapalılıkları gidermek için şiirle istişhada müracaat edilmiştir.

Tefsirde şiirle istişhad yöntemini ilk kimin kullandığı ihtilaflı bir mesele olup ekseriyetle Abdullah b. Abbas'a dayandırılmaktadır. Arap şiirinin Kur'an tefsiri açısından önemini İbn Abbas (ö.68/687-688); "Şiir, Arab'ın divanıdır." sözü ile ifade etmiş ve Kur'an'da kendilerine garîb gelen bir kelime gördüklerinde şiire müracaat ederek onu anlamlandırdıklarını söylemiştir.¹⁶ İbn Abbas, Nâfi b. el-Ezrak ile aralarında geçen diyaloglarda Kur'an'da geçen yaklaşık üç yüz kelimeyi Arap şiirinden delil getirerek anlamlandırmıştır.¹⁷ İbn Abbas'tan ayrı olarak Hz. Ömer devrinde de bir istişhadın bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır. Bunun dışında sahabenin ya da ondan önce Hz. Peygamber'in tefsirde şiirle istişhad ettiğine dair bir atfın bulunmadığı görülmektedir.

Tefsirde şiirle istişhada dair Hz. Ömer'in Huzeyl kabilesinden bir kişiyle arasında geçen diyalog şu şekildedir:

وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ الْمُسَيَّبِ: بَيْنَمَا عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ عَلَى الْمَنَبَرِ قَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، مَا تَقُولُونَ فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: "أَوْ يَأْخُذْهُمْ عَلَى تَخَوُّفٍ" فَسَكَتَ النَّاسُ، فَقَالَ شَيْخٌ مِنْ بَنِي هَذِيلٍ: هِيَ لُعْنَتُنَا يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، التَّخَوُّفُ التَّنْقِصُ. فَخَرَجَ رَجُلٌ فَقَالَ: يَا فُلَانُ، مَا فَعَلَ دَيْنُكَ؟ قَالَ: تَخَوُّفُهُ، أَيُّ تَنْقِصْتُهُ، فَرَجَعَ فَأَخْبَرَ عُمَرَ فَقَالَ عُمَرُ: أَتَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ فِي أَشْعَارِهِمْ؟ قَالَ نَعَمْ، قَالَ شَاعِرُنَا أَبُو كَبِيرٍ الْهَذَلِيُّ يَصِفُ نَاقَةً تَنْقِصُ السَّيْرَ سَنَامَهَا بَعْدَ تَمَكِّهِ وَآكِنَتَاوَه:

¹⁵ İsmail Durmuş, "Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi", *İstişhâd* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396-397.

¹⁶ Ebû Muhammed 'Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l Qur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (b.y.: y.y., 1419), 10/3366.

¹⁷ Müberred, *el-Kâmil fi'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabi, 1997), 3/164-165; Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım İbnu'l-Enbârî, *Îzâhu'l-Vakf ve'l İbtidâ'*, thk. Muhyiddin Abdurrahman (Dimaşk: Maṭbû'âtu Mecma'î'l-Luġati'l-'Arabiyye, 1971), 1/76-98; Ebu'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecîd Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 10/248; Celâleddîn Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Ebu'l-Fadl İbrâhim (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyye, 1394), 2/62-105.

تَخَوَّفَ الرَّحْلُ مِنْهَا تَأْمِكًا فَرِدًا كَمَا تَخَوَّفَ عود النبعة السفن

فَقَالَ عُمَرُ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ، عَلَيْكُمْ بِدِيَوَانِكُمْ شِعْرَ الْجَاهِلِيَّةِ فَإِنَّ فِيهِ تَفْسِيرَ كِتَابِكُمْ وَمَعَانِي كَلَامِكُمْ

Seid b. Müseyyeb anlatıyor: Ömer b. Hattab minberde otururken dedi ki: Ey insanlar! Allah'ın "Yoksa Allah'ın kendilerini yavaş yavaş tüketerek cezalandırmayacağından emin mi oldular?" mealindeki sözü hakkında ne diyorsunuz? Bunun üzerine insanlar sustu.

Akabinde Hüzeyloğullarından yaşlı bir adam cevap verdi: Ey Mü'minlerin Emiri! "التَّخَوُّفُ" kelimesi eksiltmek anlamına gelmektedir.

Bunun üzerine Hz. Ömer: Araplar kelimeyi bu anlamda şiirlerinde kullanıyorlar mı?

Bunun üzerine yaşlı adam: Evet, şairimiz Ebu Kebir el-Hüzelî, kilo alıp şişmanladıkça hörgücü düşen deveyi anlatmak için şu şiiri okumuştur:

"Taşıdığı yük, o devenin hörgücünü ve yağlarını eğenin neb'a ağacını eksilttiği gibi eksiltti."

Bundan sonra Hz. Ömer, Ey insanlar, size Câhiliye şiirini öğrenmeyi teşvik ediyorum. Câhiliye şiirinde kitabınız Kur'an'ın tefsiri ve manalarını açıklaması vardır.

Bu hadiseden sonra Hz. Ömer insanlara Câhiliye şiirini öğrenmeyi teşvik etmiştir.¹⁸ Hz. Ömer'in kelime anlamıyla yetinmeyip şiirden referans istemesi sahabe döneminde tefsirde şiirle istihsada yönelik bir bilincin nüvelerine işaret olması bakımından önem arz etmektedir. Bunun ardından Arapların divanının Câhiliye şiiri olduğunu ve bunu Kur'an'ın tefsirinde kullanmak gerektiğini vurgulaması da şiirlerin tefsir için kullanılmasına yönelik sahabe bilincini gösteren önemli vurgulardır.

Hz. Ömer'in rivayetinden ayrı olarak İbn Abbas'ın Nâfi b. Ezrak ile gerçekleştirdiği diyaloglardaki uygulama; Nâfi'in İbn Abbas'a Kur'an'da bilmediği kelimelerin anlamını sorması, ardından İbn Abbas'ın kelimeye anlam verip bu anlama uygun bir şiire (Hz. Ömer rivayetinde olduğu gibi burada da Nâfi'in talebi üzerine) referans vermesi şeklindedir. Bunlardan bir tanesi şu şekildedir:

“قَالَ: أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {وَلْيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ} قَالَ: لِيَكْتَسِبُوا مَا هُمْ مُكْتَسِبُونَ قَالَ: وَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ؟ قَالَ: نَعَمْ، أَمَّا سَمِعْتُ قَوْلَ لَبِيدٍ:

وَإِنِّي لَأَتِ مَا أَتَيْتُ وَإِنِّي لِمَا أَفْتَرْتُ نَفْسِي عَلَى لِرَاهِبٍ

"Nâfi: İşledikleri suçları işlemeye devam etsinler... (En'am 6/113) ayetindeki "وَلْيَقْتَرِفُوا" kelimesinin anlamını bana bildir!

İbn Abbas: "وَلْيَقْتَرِفُوا" kazanacaklarını kazansınlar demektir.

Nâfi: Araplar kelimenin bu manasını biliyorlar mı?

İbn Abbas: Evet, Lebîd'in (öl. 41/461) şu sözünü duymadın mı?

Ben elde ettiğimle geliyorum; ben nefsimin bana kazandırmaya çalıştığı şeylerden uzağım."¹⁹

Nâfi-İbn Abbas diyaloguna örnek olarak verilen rivayette de İbn Abbas kelimenin anlamını vermekle kalmamış, buna ek olarak kelimeye verdiği anlamın bulunduğu muhadram şair Lebîd b. Rebia'nın şiirini göstermiştir.

Nâfi b. Ezrak ile İbn Abbas arasında geçen diyaloglarda izlenen yöntem Hz. Ömer'in rivayetindeki uygulamayla birebir aynıdır. Nitekim iki sahabinin şiirle istihsadındaki "ayet, garib kelime, mana ve şiirden istihsad" şeklinde izlenen sıralama yöntemi birbirine paraleldir. Ancak Hz.

¹⁸ el-Kurtubi, *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'an*, 10/110-111.

¹⁹ İbnu'l-Enbârî, *Îzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*, 1/82; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, 2/105.

Ömer ayetteki kelimenin anlamını kendisi vermemiş ve bu kelimeye örnek olarak şiiri kendisi okumamış, Huzeyl kabilesinden biri bunları okumuştur. Hz. Ömer'in soru şekli de Nâfi b. el-Ezrak'a benzemektedir. İbn Abbas-Nâfi diyalogunda ise garib kelimenin anlamını ve şiiri veren İbn Abbas'ın kendisidir. Bu örnekler; Hz. Ömer'in kendisinin kelimeyi bilmediğini, kelimenin ait olduğu lehçeyi bilen bir kimseden manayı öğrendiğini gösterir. Öyleyse garib kelimenin hangi kabile ve lehçeye ait olduğunu bilmeyen birisi manayı veremeyecektir. Bu doğrultuda İbn Abbas'ın Nâfi ile diyaloglarında kelimelere anlam veren pozisyonda olması, garib kelimelerin hangi lehçeye ait olduğu konusunda uzmanlığına işaret etmektedir.

Sahabe döneminde Hz. Ömer ve İbn Abbas'tan başka bu yöntemi uygulayan bir sahabinin varlığına -tespit edebildiğimiz kadarıyla- ilgili literatürde atıf yapılmamıştır. Ancak kaynaklar tarandığında Hz. Aişe'nin tefsirde şiirle istişhadına dair nakledilen şu rivayete rastlanmıştır:

وعن عائشة رضي الله عنها: «والله ما أرى ربك إلا يسارع في هَوَاك «وجمعه أهواء، قال تعالى: {بِأَهْوَائِهِمْ} [الأَنْعَام: 119] ولا تُجْمَعُ عَلَى أَهْوِيَةٍ وَإِنْ كَانَ قَدْ جَاءَ: نَدَى وَأَنْدِيَةَ قَالَ الشَّاعِرُ:

فِي لَيْلَةٍ مِنْ جُمَادَى ذَاتِ أَنْدِيَةٍ لَا يُنْصِرُ الْكَلْبُ فِي ظُلُمَائِهَا الطُّنْبُ

Aişe dedi ki: “Vallahi, ben senin Rabbinin senin isteğin (heva) için koştuğunu görüyorum, örneğindeki heva kelimesinin çoğulu ehva kelimesidir. Allah da ayette ehva’ şeklinde çoğul kullanmıştır. Her ne kadar Araplardan “ندى-اندية” şeklinde bir kullanım bulunsa da heva kelimesinin çoğulu ehviye (ef’ile) vezninde olmaz. Şair dedi ki:

Cumâdî ayının kadehli (endiye) bir gecesinde
Karanlığında çadırları göremezdi köpekler²⁰

Bu örnek, öncekilerden farklı olarak ayette geçen bir kelimenin çoğul kullanımının şiirdekenden farklılığına işaret etse de bizim dikkat etmemiz gereken husus burası değildir. Daha ziyade, bir sahabinin Kur’ân’daki bir kelimenin kullanımına şiirden örnek bulma temayülüne odaklanılmalıdır. Bu nedenle durum, iki kullanımın birbiriyle örtüşmemesi ve (doğal olarak) Kur’ân’daki kullanımın esas alınması ile sonuçlansa da bu örnek, tefsirde şiirle istişhadın sahabe dönemindeki varlığına rahatlıkla delil gösterilebilir. Ayrıca bu örnek, tefsirde şiirle istişhad meselesinin yalnızca kelime anlamı değil morfolojik bağlamları da içine aldığına işaret etmesi itibarıyla da kayda değerdir.

Sahabe tarafından anlam ve lügat açısından Kur’ân ayetlerinin izahında referans gösterilmesi, şiirin dildeki otoritesinin açık bir göstergesidir. Yukarıda zikredilen örneklerden hareketle zihne “sahabenin ayet-şiir kullanımının meşruiyetini Hz. Peygamber’den alıp almadığı” sorusu gelmektedir. Zira onlar Hz. Peygamber’in onay vermediği şekilde hayatlarını yaşamamışlardır. Bu doğrultuda ilgili literatür taranarak Hz. Peygamber’in bu tür bir uygulamaya yer verip vermediğinin incelenmesi anlamlı hâle gelmektedir.

²⁰ Ebu’l-‘Abbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. ‘Abdiddâim es-Semîn el-Ḥalebî, *ed-Durru’l-Maṣûn fî ‘Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn*, thk. Aḥmed Muḥammed el-Ḥarrâṭ (Dimaşk: Dâru’l-Ḳalem, ts.), 1/499. Ayrıca bu beyit için bk. Ebû’l-Ḳâsım Zeyd b. ‘Alî Ebû’l-Ḳâsım el-Fârisî, *Şerhu kitabi’l-hamase*, thk. Muḥammed ‘Osmân ‘Alî (Beyrut: Dâru’l-Evzâ‘î, ts.), 3/244.

2. Hz. Peygamber'in Tefsirde Şiirle İstişhadına Dair Rivayet

Kütüb-i Sitte araştırıldığında Tirmizi'nin (ö. 279/892) *Sünen*'inde tefsir bölümünde Hz. Peygamber'in ayetleri şiirden delil getirerek doğrudan açıkladığı bir rivayete rastlanmıştır. Rivayet şu şekildedir:

3284 - “حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُثْمَانَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ زَكْرِيَّا بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، {الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ} [النجم: 32] قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنْ تَغْفِرَ اللَّهُ تَغْفِرَ جَمًّا، وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا»: «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ حَدِيثِ زَكْرِيَّا بْنِ إِسْحَاقَ»

“İbn Abbas “ufak tefek kusurlar hariç, büyük günahlardan ve çirkin işlerden kaçınanlar” mealindeki Necm sûresi 53/32. ayetle ilgili şöyle dedi: Hz. Peygamber şöyle buyurdu: “Eğer affederseniz, Allah da çokça affeder ve hangi kulun ufak tefek günahları yoktur ki...” Bu, sadece Zekeriya İbn İshak'tan bildiğimiz hasen, sahih, garib bir rivayettir.”²¹

Bu rivayet incelendiğinde Necm sûresi 53/32. ayet hakkında Hz. Peygamber, Câhiliye döneminde bilinen bu şiire yer vermiş ve ayette geçen “lemem” kelimesini şiire referansla izah etmiştir. Tirmizi'den sonra bu rivayet Bezzâr'ın (öl. 292/905) *Müsned*'inde geçmekte, orada kelime ve anlamı da açıkça verilmektedir:

“وَحَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ مَعْمَرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ عَنْ زَكْرِيَّا بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: {الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ} قَالَ: اللَّمَمَةُ مِنَ الزَّيْتَا، وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنْ تَغْفِرَ اللَّهُ تَغْفِرَ جَمًّا ... وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا.

وَهَذَا الْحَدِيثُ لَا نَعْلَمُ أَحَدًا أَسْنَدَهُ غَيْرَ زَكْرِيَّا بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، وَلَا نَعْلَمُهُ يُرْوَى عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ وَجْهِ مُتَّصِلٍ إِلَّا مِنْ هَذَا الْوَجْهِ”

Bu rivayette yukarıdaki rivayetten farklı olarak *الَلَمَم* kelimesinin anlamı verilmiştir.²² Şiirin şairinin Ümeyye b. Ebî Salt olduğu kaynaklarda geçmektedir.²³

Bu rivayetin garip hadis olması hadis usulünde zayıf hadis anlamındaki garip hadis manasına gelmemektedir. Zira Tirmizi rivayetin altında “حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ” ibaresini eklemiştir.²⁴ Tirmizi'de garip kavramının hangi anlamlara geldiği bir çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmada garib-hasen-sahih şeklinde Tirmizi'nin *Sünen*'inde yer alan terkiplerdeki garib ifadesinin yaygın olmayan hadis anlamında olduğu, örneklerden hareketle gösterilmiştir.²⁵ Gariblik hadisin senediyle; sahihlik ve hasenlik ise senede verilen hükümle alakalıdır. Bu ibarede yer alan garib lafzı, Tirmizi'nin hadisi sadece Zekeriya b. İshak kanalından alması sebebiyledir. Hâlbuki bu hadisin farklı formları farklı senetle İbn Abbas'tan ve Mücahid'den gelmiştir. Bu durum hadisin “garibliğini” gidermektedir.²⁶

²¹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1996), 5/318.

²² Ebu Bekir Ahmed b. Amr el-Bezzar, *Müsnedü'l-Bezzar*, thk. Zeynullah vd. (Medine: Mektebetü'l-ulum ve'l-hikem, 2009), 11/206.

²³ Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/103.

²⁴ Tirmizî, *Sünen*, 5/396.

²⁵ Ayrıntılar için bk. Hüseyin Akgün, “Tirmizî'nin Kullandığı 'Hadîsun Garîbun' Kavramı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 116-117.

²⁶ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 22/537; Ebû Abdillâh Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdulkadir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1990), 2/510; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 2003), 10/312.

Muhtemelen Tirmizi de bu farklı kanalları gördüğü ve bu kanallar da sıhhat şartlarını taşıdığı için hadise garib yanında hasen ve sahih ibaresini eklemiştir. Ancak Tirmizi kendi hadis alma kriterlerine uymadığı için Zekeriyya b. İshak dışındaki kanaldan diğer hadisleri almamış olmalıdır.²⁷ Ayrıca hadisin sıhhatiyle ilgili Hâkim en-Nisaburi (öl. 405/1014) *Müstedrek*'inde naklettiği bu rivayetin sıhhati hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ وَلَمْ يُجَرِّجَاهُ

[التعليق - من تلخيص الذهبي] 3750 - على شرط البخاري ومسلم

“Bu hadis Buhari ve Müslim’in şartına göre sahih olmasına rağmen ikisi de *Sahih* kitaplarında yer vermemişlerdir. Zehebi Nisaburi’nin *Müstedrek*’i üzerine yazdığı *Telhis*’te bu rivayetin Buhari ve Müslim şartına uygun olduğunu teyit etmiştir.”²⁸

Nisaburi *Müstedrek* adlı eserini Buhari ve Müslim’in şartlarına uyan ya da sadece birinin şartlarına uyan fakat *Sahihayn*’da yer almayan hadisleri toplamak için yazmıştır. Nisaburi’nin hadisin altına *Sahihayn* şartlarına uyduğunu ifade etmesi, Zehebi’nin de bunu tasdik etmesi, hadisin güvenilirliği açısından kıymetlidir. Ayrıca rivayetin Bezzar, Taberi ve Beyhaki (öl. 458/1066) gibi hadis sahasında uzman alimler tarafından nakledilmesi Hz. Peygamber’in şiirle istişhadi uyguladığına dair bu rivayetin tedavülde olduğunu göstermektedir.

Hz. Peygamber’den tefsirde şiirle istişhada yönelik birden fazla rivayetin nakledilmemiş olması yukarıda zikredilen o dönemdeki Peygamberliğe gölge düşürmeye yönelik, şiirin kullanılması benzeri hususlardan ortaya çıkan hassasiyetten kaynaklanmış olabilir. Ancak Hz. Peygamber’in İslam inançlarına aykırı olmayan şiire karşı olmadığı yukarıda da izah edilmiştir. Hz. Peygamber’den nakledildiği tespit edilen bu tek rivayetteki tefsirde şiirle istişhad yönteminin daha evvel zikredilen sahabe uygulamalarıyla örtüştüğü fark edilmektedir. Ulaşabildiğimiz bu rivayetteki uygulama tarzının sahabenin uygulamalarıyla örtüşmesi önemli bir veridir. Nitekim hem Hz. Peygamber’den nakledilen rivayette hem de İbn Abbas ve dolaylı yoldan Hz. Ömer’den nakledilen rivayetlerde; ayetteki “garip kelime, garip kelimenin anlamı ve peşinden şiir zikredilmesi” yönteminin benzer olduğu fark edilmektedir.

Bu hadis günümüze ulaşmamış olsaydı dahi Hz. Peygamber ayetlerin tefsirinde şiirin kullanımını yasak kılmadığı için sahabenin tefsirde şiirle istişhad etmesi makul bir zemine oturtulabilirdi. Zira sahabe Hz. Peygamber’in mutlak olarak yasakladıklarından uzak durmuştur. Bir diğer ihtimal Hz. Peygamber’in kendisinin tefsirde şiirle istişhad etmesinden hareketle sahabenin onu rehber edinmeleriydi. Söz konusu rivayete ulaşıldığı için ikinci ihtimal güçlenmiş, sahabenin Hz. Peygamber’den şiirle istişhad yöntemini görerek meşruiyet/onay aldıkları ve bu uygulamayı tatbik ettikleri değerlendirilmesi yapılabilmektedir.

Sahabeden sonraki süreçte ayet ile şiirin birlikte kullanıldığı alanlara bakarak Hz. Peygamber’den tevarüs ettiğini düşündüğümüz bu meşruiyet zemininin tefsire yansıma biçimlerine bakılabilir. Bunun için Hz. Peygamber’in tefsirde istişhad ettiği şiirin hangi bağlamlarda kullanıldığı araştırılarak fikir sahibi olunabilir.

²⁷ Tirmizî’nin hadis alma şartlarının ayrıntıları için bk. Hafız Ebû’l-Fazl Muhammed b. Tâhir Makdisî - Hâfız Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa Hâzîmî, *Kütüb-i Sitte ve Kütüb-i Hamse İmamlarının Hadis Kabul Şartları*, çev. Mahmut Kavaklıoğlu - Fatih Mehmet Yılmaz (İstanbul: Ensar, 2018).

²⁸ Hâkim en-Nisâbü’rî, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn*, 2/510.

3. Hz. Peygamber'in Tefsirde İstişhad Ettiği Şiirin Erken ve Klasik Dönemde Kullanım Alanları

Hız. Peygamber'in Necm sûresi 53/32. ayetinin tefsirine yönelik zikrettiği şiir erken dönemden itibaren hangi bağlamlarda kullanılmıştır? “Bu rivayet en erken hangi kaynaklarda zikredilmiştir? Şiirin kullanım biçimleri Hz. Peygamber'in istişhadiyle irtibatlı olarak bize ne söylemektedir? Şiirin kullanımı sadece Necm sûresindeki ayet için mi yoksa başka ayetler için veya başka alanlar için kullanılmış mıdır?” gibi soruların cevabını bulabilmek adına şiirin hangi zaman ve zeminde kullanıldığı ve sadece tefsir için kullanılıp kullanılmadığına bakmak yerinde olur.

Gelenekteki en eski kaynaklarda şiirin ilk olarak bir Câhiliye âdetinin unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Rivayet; İbn İshak'ın *Siret*'inde, Taberi'nin *Camiu'l-Beyân*'ında, Kuşeyri'nin *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ında, İbn Kesir'in *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*'inde Câhiliye döneminde bu şiirin tavaf esnasında kullanılması hakkında aktarılmıştır.²⁹ Bu rivayet genelde umum bir şekilde verilirken; Salebi'nin konuyu şu şekilde ayrıntılandığı görülmektedir: “Kureyş kâfirleri Kâbe'nin dışında direklerin yanı başında putlarına yaslanırlardı. Onlar çıplak bir şekilde Kâbe'yi tavaf ederken ‘biz üzerimizde elbise varken tavaf etmiyoruz, biz günahlara yaslandık’ deyip *إِن تَغْفِرَ اللَّهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا ... وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلْمَا* şiirini söyleyerek alkışlayıp ıslık çalarlardı.”

Rivayet zihne “Câhiliye döneminde Kâbe tavafı sırasında ritüel olarak söylenen bu beyiti Hz. Peygamber neden ayeti açıklamak için kullanmıştır?” sorusunu getirmektedir. Bu soruya cevap mahiyetinde şunlar ifade edilebilir: Şiiri inşad eden Ümeyye b. Ebi's-Salt her ne kadar Müslüman olmasa da Hanif olarak bilinmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'in ve sahabilerin istişhadi, Allah'ın affediciliğini vurgulayan şiirin muhtevasının İslam'ın temel mesajlarına uygun olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Buna ek olarak müşrikler putları kendisine ulaşmak için aracı kıldıkları bir ilah inancına sahiplerdi. Zorluk yaşadıklarında Allah'a sığınmaktaydılar. Bundan dolayı bu şiiri Kâbe etrafında okumaları onların Allah inancını göstermektedir. Son olarak, Hz. Peygamber'in bu şiiri kullanmış olması, Câhiliyeden gelen bütün birikimi tamamen reddetmediğini; İslam inancına aykırı değilse kabul ettiğini göstermektedir. Öte yandan Hz. Peygamber'in şiir beyitini ayetin tefsirinde kullanmasının şiire meşruiyet kazandırdığı söylenebilir. Nitekim sonrasında Müslüman âlimler tarafından bu şiir beyitinin tefsir, lügat gibi alanlarda erken dönemden itibaren kullanıldığı, böylece meşruiyet zemininin sürdürüldüğü görülmüştür. Bu bağlamda aşağıdaki kısımda; ilk olarak gelenekte bu beyitin ayetlerdeki garib kelimelerin tefsirinde, akabinde lügat ilminde nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Böylece Hz. Peygamber'in bu şiir beyitine referansının nasıl bir meşruiyet kanalı oluşturduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

3.1. Şiirin Tefsir için Kullanılması

Şiirin tefsir için kullanıldığı bağlamlara bakıldığında bunlardan ilki Hz. Peygamber'den gelen ancak sadece Necm sûresi 53/32. ayet, şiir ve kelimenin bulunup kelime manası zikredilmeyen rivayetlerdir. İkincisi yine Hz. Peygamber'den nakledilen ve Necm sûresi 53/32. ayetteki garip

²⁹ Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî İshâk b. Râhûye, *Müsnedü İshâk b. Râhûye* (Medine: Mektebetü'l-eymân, 1991), 976; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (Mekke: Daru't-Turbe ve't-Turas, ts.), 22/537; Ebu Bekir Kuşeyrî, *Ahkamu'l-Kur'ân*, thk. es-Samedî Selman (Cairatu'd-Debbi lil Kur'ânî'l-Kerim, ts.), 2/450; Sa'lebi, *el-Keşfu ve'l-beyan an tefsîri'l-Kur'ân*, 13/229; Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr, *Tefsîr'l-Kur'ân'i'l-Azim*, thk. Sâmi b. Muhammed Selame (y.y.: Daru Tibe, 1999), 7/460.

kelimenin anlamı zikredilen rivayetlerdir. Üçüncüsü, şiirin Hz. Peygamber'den değil de sadece İbn Abbas tarafından Necm sûresi 53/32. ayetteki garip kelime için gelmesidir. Dördüncüsü de şiirin İbn Abbas tarafından Fecr sûresi 89/20. ayette geçen جَمًّا kelimesinin açıklaması olarak verilmesidir. Sonuncu olarak şiirle istişhad formunun Hz. Peygamber ya da İbn Abbas'tan değil de İbn Abbas'ın öğrencisi Mücahid b. Cebr'den gelmesidir.

Yukarıda da zikredildiği gibi şiirin Hz. Peygamber tarafından kullanılmasına bakıldığında; bu rivayetlerin Kütüb-i Sitte arasında yer alan Tirmizi'nin *Sünen*'inde bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Maverdî'nin (öl. 450/1058) *Bahru'l-ulûm*'unda, Beğavî'nin (öl. 516/1122) *Meâlimu't-tenzîl*'inde ve Mesâbîhu's-sunne'sinde, İbnu'l-Esir el-Cezerî'nin (öl. 606/1210) *Câmiu'l-Usûl*'ünde, Seâlibî'nin (öl. 875/1471) *el-Cevâhirü'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'ân*'ında bulunmaktadır.³⁰ Bunlar arasında ilk sırada yer alan Tirmizi'nin *Sünen*'indeki rivayeti göstermekle yetinelim:

"حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ عُمَرَ قَالَ: حَدَّثَنَا أَبُو عَاصِمٍ، عَنْ زَكْرِيَّا بْنِ إِسْحَاقَ، عَنْ عَمْرِو بْنِ دِينَارٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، {الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ} [النجم: 32] قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنْ تَغْفِرَ اللَّهُ تَغْفِرَ جَمًّا، وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا»: «هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ صَحِيحٌ غَرِيبٌ لَا نَعْرِفُهُ إِلَّا مِنْ حَدِيثِ زَكْرِيَّا بْنِ إِسْحَاقَ»

Rivayette; İbn Abbas "Ki onlar, ufak tefek günahlar dışında, günahın büyük olanından ve çirkin utanmazlıklardan kaçınırlar." mealindeki Necm sûresi 53/32. ayette geçen اللَّمَم kelimesinin manasını zikrettikten sonra Hz. Peygamber'in bu ayeti açıklama kabilden «إِنْ تَغْفِرَ اللَّهُ تَغْفِرَ جَمًّا، وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا» "Eğer affederseniz, Allah da bol bol affeder ve hangi kulun günahları yoktur ki" manasındaki şiiri okuduğunu zikretmektedir. Rivayetlerde اللَّمَم kelimesine büyük ve küçük günah manaları verilmiştir. Şiirde, ayetteki gibi اللَّمَم şeklindeki isim formu yerine, لَمَّ şeklindeki mazi fiil formu kullanılmıştır. Bu fiil de "günah işledi" manasına gelmektedir.

Tirmizi *Sünen*'inin şarihi İbnü'l-Arabî *Ârizatu'l-Ahvezi*'de Hz. Peygamber'in şiir inşad etmiş olamayacağını sadece recez tarzı sözler söyleyeceğini ifade etmiştir. Öte yandan İbnü'l-Arabî onun inşad edilen şiirleri okumasının caiz olduğunu ve bu rivayetteki gibi ayet için şiir okumuş olabileceğini zikretmiştir.³¹ İbnü'l-Arabî Hz. Peygamber'in tefsirde şiiri kullanmasıyla ilgili herhangi bir beis gördüğüne dair ifade kullanmamıştır. Bu durum Hz. Peygamber'in inşad edilen şiirleri tefsir de dâhil olmak üzere çeşitli bağlamlarda kullanmış olabileceğini göstermektedir.

İkinci olarak; ayet, kelime ve manası ile birlikte Hz. Peygamber'den nakledilen rivayet Bezzar'ın *Müsned*'inde geçmektedir. Ayrıca bu formunun Ebu Ya'la'nın (öl. 307/919) *Mu'cem*'inde, Taberi (öl. 310/923), Sa'lebi (öl. 427/1035), Beyhaki (öl. 458/1066), Sa'di Şirazi (öl. 691/1292), İzz b. Abdisselam (691/1292) ve İbn Kesir'in (774/1373) tefsirlerinde, Hakim en-Nisaburi'nin (öl. 405/1014) *Müstedrek*'inde

³⁰ Tirmizî, *Sünen*, 5/396; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdilmakşûd b. 'Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 5/40; el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ' Ebû Muhammed el-Beğavî, *Me'âlimu't-Tenzîl fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed 'Abdullâh en-Nimr v.dğr (b.y.: Dâru Taybe, 1417), 7/128; Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn İbnü'l-Esir, *Câmi'u'l-uşûl li-ehâdisi'r-Resûl* (b.y.: Mektebetü dâru'r-reyyân, 1972), 2/372; Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-Hisân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali Muavviz - Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Daru Eyhai Turasi'l-Arabi, 1418), 5/329.

³¹ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ârizatu'l-ahvezi bi Şerhi Tirmizî*, thk. Şeyh Cemal Mer'aşli (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 12/124.

ve İbn Kudame'nin (öl. 620/1223) ise *el-Muğnî*'sinde bulunduğu görülmektedir.³² Rivayetlerde ayetle bağlantılı bir şekilde şiirde de insanın günah işleyebileceğinden ve Allah'ın affedici olduğundan bahsedilmiş olup ayet ve şiirdeki kelime manasında uyumlu bir portre çizilmiştir. Yalnızca *اللَّمَم* kelimesine hangi mana verileceği noktasında bazı ihtilaflar mevcuttur. Bu manalar, büyük günahlar, küçük günahlar veya her ikisini de kuşatıcı olduğu şeklindedir. Hepsinde de günah işleyip tevbe etmek söz konusudur. Şiirde de bununla uyumlu olarak “insanın bu tür küçük günahlardan kaçınması mümkün değildir” manası bulunmaktadır.

Söz konusu rivayette Hz. Peygamber'in şiirle ayeti tefsir etmesini bir mesele olarak gündeme taşıyan tek ismin İbn Kesîr olduğu görülmektedir. Bu bağlamda o, Hz. Peygamber'in ayetle şiiri tefsir etmesinin; Peygamber'e şiir öğretilmediği ve öğretilmemesi gerektiği gerçeğiyle çelişmeyeceğini ispatlamaya çalışmıştır.³³

Hz. Peygamber'den gelen hadislerin benzerlerinin doğrudan İbn Abbas'tan da nakledildiği kaynaklarda tespit edilmiştir. Söz konusu rivayetlerde İbn Abbas-Nâfi b. Ezrak diyaloglarında olduğu gibi, bir ayette geçen garib kelimenin anlamı verilip şiirle açıklanmıştır. İlgili nakiller; Hakim en-Nisaburi'nin *Müstedrek*'inde, Beyhaki'nin *Sünenü Kübrâ*'sında ve Şuabu'l-İmân'ında, Kurtubi'nin *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*'ında bulunmaktadır.³⁴ Nisâburî'nin *Müstedrek*'inde şu şekilde geçmektedir:³⁵

«أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ الْحُسَيْنِ الْقَاضِي، أَنَّ الْحَارِثَ بْنَ أَبِي أَسَامَةَ، ثَنَا رَوْحُ بْنُ عُبَادَةَ، ثَنَا زَكْرِيَّا بْنُ إِسْحَاقَ، ثَنَا عَمْرُو بْنُ دِينَارٍ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فِي قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ: {الَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ إِلَّا اللَّمَمَ} [النجم: 32] قَالَ: «هُوَ الرَّجُلُ يُصِيبُ الْفَاحِشَةَ يُلْمُ بِهَا ثُمَّ يَتُوبُ مِنْهَا» قَالَ: " يَقُولُ:
[البحر الرجز]

إِنْ تَغْفِرِ اللَّهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا

هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ وَمَعْنَاهُ:

[التعليق - من تلخيص الذهبي] 7620 - على شرط البخاري ومسلم

Hakim en-Nisaburi'nin *Müstedrek*'inde rivayet sonunda yukarıdaki gibi “rivayetin Buhari ve Müslim'in şartlarına göre sahih olduğu ancak onların eserlerinde yer almadığı” ifadesi bulunmaktadır. Hem Hz. Peygamber'den merfu hem de İbn Abbas'tan mevkuf versiyonla nakledilen bu rivayetin *Müstedrek* ve

³² Ahmed b. Ali Ebu Ya'la, *el-Mu'cem*, thk. İrşadu'l-Hakki'l-Eseri (y.y.: İdaretu'l-ulumi'l-eseriyye, 1407), 168; Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 22/535; Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, 2/510; Seâlibî, *el-Cevahirü'l-Hisan fi Tefsiri'l-Kur'ân*, 25/135; Ebû Bekr Aḥmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsevcirdî el-Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, thk. Ebu Hacir Muhammed b. Besuni (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000), 5/392; İzz b. Abdisselam, *Tefsiru'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbi (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1996), 3/248; İbnu'l-Ahnef el-Neseî, *el-Bostân fi i'râbi müşkilâti'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed el-Cündi (Suudi Arabistan: Merkez Melik Faysal li'l-Buhûs, 2018), 3/214; Ebû Muhammed Muvaffaḥuddîn 'Abdullâh b. Aḥmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ'ilî İbn Kudâme el-Maḥdisî, *el-Muğnî*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî, 'Abdulfettâḥ Muhammed el-Hulv (Riyad: Dâru Alemlî'l-Kutub, 1417), 14/150; İbn Kesîr, *Tefsîr'l-Kur'ân'i'l-Azim*, 6/591.

³³ İbn Kesîr, *Tefsîr'l-Kur'ân'i'l-Azim*, 6/591.

³⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/312; Beyhakî, *Şu'abu'l-İmân*, 5/393; el-Kurtubi, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, 17/107.

³⁵ Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, 4/274.

Şuabu'l-İmân'da ortak olarak bulunması dikkat çekmektedir. Aynı tarikle İbn Abbas'dan gelen hadis; merfu bir rivayetin mevkuf yapılmış halini ifade etmektedir.³⁶

Gelenekte şiir ile ayetin birlikte zikredildiği bir diğer form; İbn Abbas'ın şiiri Fecr sûresi 89/20. ayette geçen جَمًّا kelimesini açıklamak için kullanmasıdır. Bu rivayet Maverdî'nin *en-Nüket ve'l-Uyûn*'unda, İbn Atıyye'nin (öl. 541/1147) *Muharreru'l-Vecîz*'inde, Kurtubi'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ında, Seâlibî'nin (öl. 875/1471) *el-Cevâhirü'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân*'ında ve Süyuti'nin *İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*'ında yer almaktadır.³⁷ Rivayet Maverdî'nin tefsirinde şu şekilde geçmektedir:

{وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا} فِيهِ تَأْوِيلَانِ: أَحَدُهُمَا: يَعْنِي كَثِيرًا ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ ، وَالْجَمُّ الْكَثِيرُ ، قَالَ الشَّاعِرُ:
(إِنْ تَغْفِرِ اللَّهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا ... وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا)

“Malı öyle çok seviyorsunuz” mealindeki ayette bulunan جَمًّا kelimesi için iki yorum vardır. Bunlardan birisi çokça anlamındadır ki bunu İbn Abbas söylemiştir. Şair şu şekilde aktarmıştır: “Eğer affedersen Allahım sen çokça affedersen! Senin hangi kulun günah işlemez ki?”

Ayette geçen “جَمًّا” kelimesine İbn Abbas çokça anlamını vermektedir. Aynı mananın yer aldığı şiiri İbn Abbas delil göstererek kendi verdiği anlamın doğruluğunu teyit etmektedir.

Maverdî'nin tefsirinden ayrı olarak bu rivayet *İtkân*'da İbn Abbas ile Nâfi b. el-Ezrak arasında geçen diyaloglar arasında yer almakta ve şu şekilde geçmektedir:

قَالَ: أَخْبَرَنِي عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى: {حُبًّا جَمًّا} قَالَ: كَثِيرًا قَالَ: وَهَلْ تَعْرِفُ الْعَرَبُ ذَلِكَ؟ قَالَ: نَعَمْ، أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ أُمَيَّةَ:
إِنْ تَغْفِرِ اللَّهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا
وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا”

Rivayette Nâfi b. el-Ezrak Fecr sûresi 89/20. ayette geçen جَمًّا kelimesini İbn Abbas'a sormuş, İbn Abbas da Ümeyye b. Ebi Salt'ın şiiriyle kelimeyi açıklamıştır. *İtkân*'daki İbn Abbas-Nâfi diyalogunda şairin isminin Ümeyye b. Ebi Salt olduğu açıkça yer almaktadır.³⁸

İbn Abbas'ın aynı şiiri hem Necm Sûresi 53/32 hem de Fecr sûresi 89/20 için kullanması; farklı ayetler için ortak şiirle istişhadın mümkün olduğunu göstermektedir. İbn Abbas'ın Hz. Peygamber'in tefsirde şiiri kullanmasına dayanarak şiirin kullanımını çeşitlendirdiği ve farklı ayetler için aynı şiiri kullandığı anlaşılmaktadır. Bu da onun Hz. Peygamber'den şiirin istişhadına yönelik meşruiyeti alıp şiir kullanımını farklı alanlara taşıdığına işaret eder.

Söz konusu şiirin yine Necm sûresi 53/32'deki garib kelime için Hz. Peygamber ve İbn Abbas'tan başka tabiinden olan Mücahid'den nakledildiği görülmektedir. Bu durum Hz. Peygamber'in şiirle istişhadına yönelik gösterdiği meşru zeminden hareketle Mücahid'in de ayet ve şiir kullanımını devam ettirmiş olabileceğini göstermektedir. Mücahid'den nakledilen bu rivayeti; Taberi *Camîu'l-Beyan*'da, Semerkandi (öl. 373/983) *Bahru'l-Ulum*'da, İbn Kesir *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*'de

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Yusuf Suiçmez, *Hadiste Ref Problemi (Mevkuf ve Maktu Hadislerin Rasulullah'a İzaresi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005); Sabri Çap, *Hadis İlminde Merfu-Mevkuf İlişkisi* (Ankara: İlahiyat, 2020).

³⁷ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyûn*, 6/271; el-Endelüsî İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Veciz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, thk. Abdu's-Safi Muhammed Abdusselam (Beyrut, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 5/480; el-Kurtubi, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 20/54; Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/103.

³⁸ Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/103.

aktarmıştır.³⁹ Taberi'nin Mücahid'den Necm 53/32. ayet, kelime, ilgili kelimenin manası ve şiiri naklettiği rivayet şu şekildedir:

"حدثني ابن المثنى، قال: ثنا محمد بن جعفر، قال ثنا شعبة، عن منصور، عن مجاهد، أنه قال في هذه الآية (إِذَا اللَّحْمُ) قال: الذي يلم بالذنب ثم يدعه، وقال الشاعر:

إِنْ تَغْفِرَ اللَّهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا

Taberi *Camiu'l-beyan*'ında şiirin hem Câhiliye döneminde kullanımını hem de tefsirde istişhad kabilinde Hz. Peygamber ve Mücahid'den zikredilmesini aktarmıştır. Bu durum şiirin ayet için kullanılmasının farklı kanallardan geldiğini göstermektedir. Söz konusu rivayetler; metnin varlığını ispat sadedinde önemli bir bulgudur. Öte yandan usul kuralı olarak merfu rivayetin var olduğu yerde mevkuf delil olarak kullanılmaz. Aksine merfuyu desteklemek üzere serdedilir.⁴⁰ Ayrıca Taberî'nin nakilci zihniyetinden dolayı eline ulaşan rivayetleri bir araya getirdiğini göstermektedir. Buna ek olarak bu rivayet, tabiinin tefsir nakillerini aktarmada önemli bir konumda yer aldığını ve naklettikleri bilgilerin Hz. Peygamber'e dayanabileceğini gösterebilir.

Taberî'nin tefsiri ve onun dışındaki bütün kaynaklarda Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerde "قال الشاعر" ifadesi kullanılmamış; ancak İbn Abbas'tan ve Mücahid'den nakledilen rivayetler için kullanılmıştır. Bu durum zihne "Hz. Peygamber'in ayetle birlikte şiiri açıkça kullandığını ibraz etmeye yönelik sansürleme bulunup bulunmadığı" sorusunu getirmektedir.

Buna şu şekilde çeşitli cevaplar verilebilir: İlk olarak Hz. Peygamber'in rivayetinde قال الشاعر ibaresinin geçmemesi; müşriklerin kâhin, mecnun, şair gibi vasıfları Hz. Peygamber'e menfi anlamda izafe etmelerinden dolayı Peygamber'in bu ifadeyi kullanmamış olabileceği ihtimalini ihsas ettirmektedir. İkinci olarak Hz. Peygamber zamanında ayetin şiirle istişhadı yaygın bir uygulama olmadığı için bu ibare konulmadan direk ayetten sonra Hz. Peygamber'in zikrettiği şiir verilmiş olabilir. Bu durumda rivayette ravi tasarrufu olarak قال الشاعر ifadesi zikredilmemiş olabilir.⁴¹ Eğer ravi tasarrufu İbn Abbas'a aitse bu şu şekilde değerlendirilebilir: İbn Abbas kendi zikrederken قال الشاعر ifadesini söylemesi alıntı yaptığı şiirin Ümeyye b. Ebî Salt'a dayandığını söyleyerek kaynağını göstermesi anlamına gelebilir. Bir başka deyişle Hz. Peygamber'in açıklamadığını tefsir etmesi manasına gelebilir. Çünkü mevkuf rivayetlerin merfu rivayetleri tefsir etme gibi bir özelliği de vardır. Nitekim merfu rivayetlerdeki bazı kapalılıklar mevkuf rivayetlerde sahabe tarafından açık hale getirilebilmektedir. İkinci bir ihtimal; ravi tasarrufu İbn Abbas ya da onun dışındaki bir raviden sadır olmuşsa bu Hz. Peygamber'in müslüman olmayan bir kişiden alıntı yaptığını göstermemek amaçlı olabilir. Esasen Hz. Peygamber Abdullah b. Revaha ve Hassan b. Sabit gibi müslüman şairlerin şiirlerini açıkça kullanmakta beis görmemiştir. Ancak ayeti tefsir ettiği şiirin sahibi müslüman olmayan Ümeyye b. Ebi Salt olduğu için adını zikretmemiş olabilir. Ayeti tefsir için قال الشاعر diyerek ondan alıntı ve iktibas yapması ona değer verdiği anlamına gelecektir.

³⁹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, 22/535; Semerkandî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvid-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcud - Zekerîya Abdulmecid en-Nûtî (Beyrut, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 3/292-293; İbn Kesîr, *Tefsîr'l-Kur'ân'i'l-Azim*, 7/460.

⁴⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Orhan Yılmaz, *Sahabe ve Mevkuf Hadis* (Ankara: İlahiyat, 2019).

⁴¹ Ravi tasarrufu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Doğanay, *Hadis Rivayetinde Ravi tasarrufları ve Doğurduğu Problemler* (İstanbul: İsam Yayınları, 2020).

Eğer الشاعر قال demiş olsaydı, kafirler Hz. Peygamber'in kendi şairlerine değer verdiğini iddia edebilirdi. Öte yandan Hz. Peygamber'in Ümeyye'nin şiirini kullanması manidardır. Nitekim Hz. Peygamber "Onun şiirleri müslüman oldu fakat kendi müslüman olmadı" demiştir.⁴² Buradan hareketle Hz. Peygamber'in, İbn Ebi Salt'ın şiirleri İslam'a aykırı bir içerik arz etmediği için onun şiirini zikrettiği ancak kendisi Müslüman olmadığı için الشاعر قال diyerek iktibas yapmadığı çıkarımı yapılabilir. Dolayısıyla الشاعر قال diyerek onu taltif etmemiş ancak şiirini kullanarak şiirini taltif etmiştir.

3.2. Şiirin Gelenekte Lugat için Kullanılması

Bu tür rivayetler iki kısımdır. İlk grupta sadece ayette yer alan kelime, kelime anlamı ve şiir bulunmaktadır. Bu rivayetlerde şiir kelime anlamına delil olarak sunulmuştur. İkinci grup rivayetlerde ise şiirde geçen اللّم ifadesinin kelime yapısı yani sarf bilgisi üzerinde durulmuştur. Ayrıca bu tür rivayetlerde şiirdeki لا أَلَمَّا ibaresindeki la'nın لم anlamına geldiği ifade edilerek mazi fiilin durumu ve edatın manasıyla ilgili kaideler işlenmiştir.

İlk gruptaki rivayetler sözlüklerde ve garibu'l-Kur'ân türü eserlerde şiirde yer alan kelimenin manasını vermek için kullanılmıştır. Herevî (öl. 481/1089) *Garibeyn fil-Kur'ân ve'l-hadîs*'inde اللّم kelimesi için İbn Manzûr (öl. 711/1311) *Lisânu'l-Arab*'ında اللّم ve جَمَّا kelimesi için şiiri kullanmışlardır.⁴³

İkinci grup rivayetler ilk olarak Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn*'inde geçmekte; burada şiirdeki لا أَلَمَّا ibaresi üzerinden sarf, nahiv ve edat anlamına yönelik tahlillerde bulunmaktadır:

وقد جاء في الشِّعر، قال

إِنَّ تَغْفِرَ اللَّهُمَّ تَغْفِرُ جَمًّا وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمَّا

أي: لم يَلَمْ. [وأما (ألم) فالأصل فيها لم أُدْخِلَ فيها ألف استفهام

Halil b. Ahmed şiiri gösterip buradan hareketle اللّم kelimesinin yapısını incelemektedir. Bu şekilde Arap dilindeki kelimelerin yapısal özelliklerini şiirden hareketle çözmeye çalışmaktadır.⁴⁴ Ayrıca لا أَلَمَّا ifadesinin لم يَلَمْ anlamına geldiğini ifade etmekte, nahivdeki mazi fiilin önüne لا gelirse لم anlamına geldiğini göstermektedir. Bu şekilde Halil b. Ahmed hem edatla ilgili hem de nahivle ilgili kurallara yer vermektedir.

Halil b. Ahmed'den sonraki müelliflerin eserlerine bakıldığında onların yine ayetlerdeki mazi fiillerden önce لا edatının geçmesine bu şiiri örnek verdikleri görülmektedir. Bir kısmı فلا صَدَّقَ ولا şeklinde Kıyamet sûresi 75/31. ayette; diğer bir kısmı اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ şeklinde Beled sûresi 90/11. ayette geçen mazi fiilin önüne لا edatının gelme uygulamasına benzer olarak şiirdeki لا أَلَمَّا'yi

⁴² İbn Abdülber Nemerî, *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 3/400.

⁴³ Ebû 'Ubeyd Ahmed b. Muhammed Ebû 'Ubeyd el-Herevî, *el-Garibeyn fî'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (b.y.: Mektebetu Nizâr Muşşafâ el-Bâz, 1419), 5/1706; Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* (Beyrut: Daru Sadır, 1414), 12/104, 15/467.

⁴⁴ Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, 8/321.

göstermişlerdir. Beled sûresi 90/11. ayeti için şiiri sadece Sicistani *Garibu'l-Kur'an*'da göstermiştir.⁴⁵ Kıyamet sûresi 75/31. ayet için şiiri ise İbn Kuteybe *Te'vîlu Müşkîlu'l-Kur'an*'da, Seâlibî'nin (öl. 429/1039) *Fıkhü'l-Luğa*'sında Hâzin'in *Lübabu't-Te'vîl*'inde, Seâlibî'nin *Cevâhiru'l-Hisan*'da, İbn Atıyye'nin *Muharreru'l-Vecîz*'inde, Yefrûnî'nin *el-İktidab fî Garibi'l-Muvatta*'sında, ve *Sırru'l-Arabiyye*'sinde göstermiştir. Bu şekilde alimler ayetteki nahivle ve edatla ilgili kuralları şiirden hareketle delillendirmişlerdir.⁴⁶ Kıyamet sûresi 75/31. âyetle ilgili rivayet örneği şu şekildedir:

"وقوله: (لا صام من صام الدهر) يكون بمعنى الدعاء عليه، وقد تكون أيضا (لا) بمعنى (لم) كقوله { فَلَا صَدَقَ وَلَا صَلَّى }، وكقول

أمية:

إن تغفر اللهم تغفر جما وأي عبد لك لا ألما

“Sürekli oruç tutan oruç tutmamıştır” sözü dua anlamındadır. Burada لا , لم manasındadır. Nitekim “O ne bir şeyi sadaka olarak vermiştir ne de namaz kılmıştır” ayetinde geçen لا edatının لم anlamı vardır. Yani ayette geçmişte bu eylemlerin hiç yapılmadığı ifade edilmektedir. Şiirdeki لا edatı da ayetteki gibi لم anlamındadır. Buradan hareketle şiirin ilgili kısmı “hangi kul geçmişte hiç günah işlememiştir ki?” anlamına gelmektedir.

İlgili eserlerde nahiv kurallarına aykırı olarak görülen hususun ayetlerde geçmesine destek olarak Câhiliye şiiri gösterilmiştir. Böylelikle Kur'an'ın, indiği toplumun kullandığı dilin en veciz hali olan şiirdeki kullanımlara benzer ifadeleri muhtevi olması doğal karşılanmalıdır. Bu meyanda İslam'a aykırılık olmadıkça birbirlerine delil olarak gösterilmişlerdir. Bu durum şiirin otorite bir delil olduğuna açıkça işaretir.

Bu istisnai kuralın görüldüğü bir diğer ayet Beled sûresi 90/11 için Sicistani şiire şu şekilde yer vermektedir:

"وقوله جلّ وعز { فَلَا افْتَحَمَ الْعَقَبَةُ } أي لم يقتحمها، [و] لم يجاوزها. و (لَا) مَعَ الْمَاضِي بِمَعْنَى (لَمْ) مَعَ الْمُسْتَقْبَل. كَقَوْلِهِ.. (إِنْ تَغْفِرَ اللَّهُمَّ تَغْفِرْ جَمًّا ... وَأَيُّ عَبْدٍ لَكَ لَا أَلَمًا)"

“Ancak o, sarp yokuşa göğüs geremedi ve aşamadı.” mealindeki Beled sûresi 90/11. ayetteki لا edatı mazi fiil ile kullanıldığı için لم anlamı ifade etmektedir. Şiirde de edatın aynı manada benzer şekilde kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷

Özetle Kıyamet sûresi 75/11. ve Beled sûresi 90/21. ayetlerindeki nahiv ve edatların kullanımındaki istisnai kuralı açıklamak için alimler Câhiliye şiirini delil olarak göstermişlerdir. Bu durum sözlükçülerin Kur'an'ın Arapların dilinin kurallarına uygun indiğini gösterme kapsamında kuralları yine şiirden destekleyerek çözümlemeye çalıştıklarını, Hz. Peygamber'in tefsirde şiirle istişhad için kullandığı şiirin sahabe sonraki kullanım alanları incelendiğinde; kelime anlamına ek olarak, edat-sarf ve nahiv hakkındaki çıkarımlara da referans olduğu anlaşılmıştır. Buradan

⁴⁵ Muhammed b. ‘Uzeyr el-‘Uzeyrî Ebû Bekr es-Sicistânî, *Ğaribu'l-Kur'an*, thk. Muhammed Edîb ‘Abdulvâhid (Suriye: Daru Kuteybe, 1416), 115.

⁴⁶ İbn Kuteybe, *Müşkilu'l-Kur'an*, thk. İbrahim Şemsuddin (Beyrut Lübnan: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 292; Abdulmelik b. Muhammed Seâlibî, *Fıkhü'l-luğa ve sırru'l-Arabiyye*, thk. Abdurrezzak el-Mehdî (İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002), 252; Ali b. Muhammed Hâzin, *Lübabü't-Te'vîl fî Me'âni't-Tenzîl*, thk. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 10/353; İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-Veciz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Aziz*, 5/506-407; Muhammed b. Abdülhak el-Yefrunî, *el-İktidab fî garibi'l-Muvatta*, thk. Abdurrahman b. Süleyman (Mektebetu'l-Abîkân, 2001), 2/367.

⁴⁷ Ebû Bekr es-Sicistânî, *Ğaribu'l-Kur'an*, 115-116.

hareketle Hz. Peygamber'in alınan meşruiyetle sonraki dönemde de şiirin kullanım alanlarının çeşitlendiği açıkça görülmektedir.

Sonuç

Bu makalede Abdullah b. Abbas ve sonrasındaki âlimlerin garib kelimeleri açıklarken şiirleri aktif olarak kullanmalarında hangi zemini temele aldıkları problem edilmiştir. Hadis kitapları ve tefsirler tarandığında sahabeden şiirle istişhad ettiği bilinen İbn Abbas ve Hz. Ömer dışında Hz. Aişe'nin de şiirle istişhad ettiği tespit edilmiştir. Hz. Aişe'den nakledilen rivayette ayetteki kelimenin morfolojik kullanımını göstermek için şiirin istişhad kaynağı olduğu görülmüştür. Buradan hareketle sahabe döneminde şiirle istişhadın sadece ayetteki garîb kelimenin anlamını vermek için değil dilbilimdeki morfolojik kullanımı göstermek için de kullanıldığı tespit edilmiştir. Böylece ayet ve şiiri birlikte kullanmanın sahabe arasında hem tefsir hem dilbilimi için uygulanan bir metot olduğunu söylemek mümkündür. Ayetteki kelimeler için şiirle istişhadın kullanılması şiirin otorite bir delil olduğunu açıkça göstermektedir. Bununla birlikte burada şiirin ayetin anlaşılması için bir araç olduğunu göz ardı etmemek gerekmektedir.

Ayet-şiir birlikteliğinin sahabe tarafından kullanımı, bu metodun ilk örneklerinin Hz. Peygamber tarafından verilmiş olabileceği varsayımını beraberinde getirmiştir. Nitekim bu çalışma, Hz. Peygamber'in tefsirde şiirle istişhadını örnekleyerek ilgili literatüre katkı sunmuştur. Bu aşamada Kütüb-i Sitte'de yer alan Tirmizi'nin *Sünen*'inde Hz. Peygamber'in şiirle ayeti tefsir ettiğine dair bir rivayete rastlanmıştır. Bu rivayetteki yöntemin İbn Abbas ve Hz. Ömer'den rivayet edilen şiirle istişhad uygulamasıyla birebir aynı olduğu fark edilmiştir. Sahabeden nakledilen ilgili rivayetlerin Hz. Peygamber'e nispet edilen tefsirde şiirle istişhad yöntemine benzemesi; onların bu yöntemi Hz. Peygamber'den öğrendikleri varsayımını güçlendiren bir karine olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Hz. Aişe'nin istişhad meselesine farklı yöntemler de eklemesi, sahabenin Hz. Peygamber'den aldıkları meşruiyetten hareketle ayet-şiir kullanımındaki yelpazeyi genişlettiklerini göstermiştir.

Makalede Hz. Peygamber'in tefsirde istişhad ettiği şiirin sadece zikredilen rivayetteki gibi aktarılmakla mı yetinildiği yoksa başka alanlarda kullanılıp kullanılmadığı konuları da incelenmiştir. Araştırma sonucunda şiirin Hz. Peygamber'den önce Câhiliye döneminde yaygın şekilde kullanıldığı, Hz. Peygamber'den sonra ise farklı ayetlerin tefsirinde, lügatte kelime anlamı vermede ve sarf-nahiv-edat kurallarının tespitinde kullanıldığı fark edilmiştir.

Câhiliye döneminde Ümeyye b. Ebî Salt'ın şiirinin müşrikler tarafından Kâbe etrafında tavaf ederken zikredildiği tespit edilmiştir. Buradan hareketle akla Hz. Peygamber'in putperestlerin okuduğu bu şiiri neden kullandığı sorusu gelmiştir. Bunun; şiirin ihtiva ettiği mananın İslam inanç esaslarına aykırı bir unsur barındırmamasından kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu şiiri Necm sûresi 53/32. ayetin tefsirinde kullanmasının Câhiliye döneminde okunan şiire onay vermesi anlamına geldiği çıkarımı yapılmıştır. Böylelikle Hz. Peygamber'in kendisinden önceki kültürü büsbütün reddetmediği, İslam'a uygunluk arz eden konu ve durumları İslam'a entegre ettiği anlaşılmıştır. Aynı zamanda Tirmizi'nin *Sünen*'inde geçen Hz. Peygamber'den Necm sûresi 53/32. ayetle ilgili bu rivayetin sıhhat şartlarını taşıdığı görülmüştür.

Söz konusu rivayetin İbn Abbas ile öğrencisi Mücahid'den de müstakil olarak nakledildiği tespit edilmiştir. Onların aynı şiir ve ayeti nakletmesi; ayet-şiir birlikteliğinin Hz. Peygamber tarafından onaylandığına ve bilginin yaygınlaştırılmaya uygun hale getirildiğine işaret etmektedir. Ayrıca İbn Abbas'ın söz konusu şiiri Fecr sûresi 89/20. ayette geçen *جَمًّا* kelimesinin açıklaması için de delil gösterdiği fark edilmiştir. Bu durum Hz. Peygamber'den onay makamında bir duruş fark edildikten sonra aynı şiirin farklı ayetler için de kullanılabileceğini göstermektedir.

Netice itibariyle bu araştırma Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayet özelinde tefsirde şiirle istişhadın kökenlerinin Hz. Peygamber'e uzandığının tikel de olsa bir örneğini ortaya koymuştur. Hemen müteakip dönemde Hz. Ömer ve İbn Abbas'tan ayrı olarak Hz. Aişe'den nakledilen örnek rivayet, Hz. Peygamber'den başlayan uygulamanın sahabe dönemindeki izlerini ortaya çıkarmıştır. Gerek Hz. Peygamber'in şiirle istişhad ettiği hadisin mevcudiyeti gerek sonraki dönemin Hz. Peygamber'in uygulamasıyla paralellik göstermesi, tefsirde şiirle istişhadın menşeyinin naklî unsurlara muvafık olarak teşekkül ettiğini ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Müteakip çalışmalarla tefsirde şiirle istişhad yönteminin erken dönemdeki izlerine dair bulguların genişletilebileceği öngörülmektedir.

Kaynakça

- Akgün, Hüseyin. “Tirmizî’nin Kullandığı ‘Hadîsun Garîbun’ Kavramı”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/3 (2017), 104-127.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. ‘Alî el-Hüsrevcirdî el-. *Şu‘abu’l-Îmân*. thk. Ebu Hacı Muhammed b. Besuni. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2000.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî. *es-Sünenü’l-kübrâ*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2003.
- Bezzar, Ebu Bekir Ahmed b. Amr el-. *Müsnedu’l-Bezzar*. thk. Zeynullah vd. Medine: Mektebetu’l-ulum ve’l-hikem, 2009.
- Çap, Sabri. *Hadis İlminde Merfu-Mevkuf İlişkisi*. Ankara: İlahiyat, 2020.
- Dârekuṭnî, Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Ömer b. Ahmed ed-. *Sunenu’d-Dârekuṭnî*. Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1424/2004.
- Doğanay, Süleyman. *Hadis Rivayetinde Ravi tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2020.
- Durmuş, İsmail. “Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”. *İstişhâd*. C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Bekr es-Sicistânî, Muhammed b. ‘Uzeyr el-‘Uzeyrî. *Ğarîbu’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Edîb ‘Abdulvâhid. Suriye: Daru Kuteybe, 1416.
- Ebû Muhammed el-Beğavî, el-Hüseyn b. Mes‘ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ’. *Me‘âlimu’t-Tenzîl fî Tefsîri’l-Kur’ân*. thk. Muhammed ‘Abdullâh en-Nimr v.dğr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 1417.
- Ebu Ya’la, Ahmed b. Ali. *el-Mu‘cem*. thk. İrşadu’l-Hakki’l-Eseri. y.y.: İdaretu’l-ulumî’l-eseriyye, 1407.
- Ebû ‘Ubeyd, Ebû ‘Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. ‘Abdullâh el-Herevî el-Bağdâdî. *Ğarîbu’l-Hadîs*. thk. Muhammed Abdulmu‘îd Hân. 4 Cilt. Haydarabad: Dâiratü’l-Me‘ârifî’l-‘Osmâniyye, 1384.
- Ebû ‘Ubeyd el-Herevî, Ebû ‘Ubeyd Ahmed b. Muhammed. *el-Ğarîbeyn fî’l-Kur’ân ve’l-Hadîs*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 6 Cilt. b.y.: Mektebetu Nizâr Muṣṭafâ el-Bâz, 1419.
- Ebû’l-Kâsım el-Fârîsî, Ebû’l-Kâsım Zeyd b. ‘Alî. *Şerhu kitabi’l-hamase*. thk. Muhammed ‘Osmân ‘Alî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Evzâ‘î, ts.
- Elbânî, Muhammed Nâsirüddin. *Sahihu’l-Camii’s-Sağir ve Ziyadatıhi*. 2 Cilt. b.y.: el-Mektebu’l-İslâmî, ts.
- Hâkim en-Nisâbü’rî, Ebû Abdillâh. *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbu’l-‘Ayn*. thk. Mehdi el-Mahzumi. Beyrut: Mektebetu’l-Hilâl, 2010.
- Hâzin, Ali b. Muhammed. *Lübâbü’t-Te’vîl fî Me‘âni’t-Tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415.
- İbn Atiyye, el-Endelüsî. *el-Muharreru’l-Veciz fî Tefsîri’l-Kitabi’l-Aziz*. thk. Abdu’s-Safi Muhammed Abdusselam. Beyrut, Lübnan: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed ‘Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*. thk. Es‘ad Muhammed eṭ-Tayyib. 13 Cilt. b.y.: y.y., 1419.
- İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ’. *Tefsîr’l-Kur’ân’i’l-Azim*. thk. Sâmi b. Muhammed Selame. y.y.: Daru Tıbe, 1999.
- İbn Kudâme el-Mağdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn ‘Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ‘îlî. *el-Muğnî*. thk. ‘Abdullah b. ‘Abdulmuḥsin et-Turkî, ‘Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 15 Cilt. Riyad: Dâru Alemlî’l-Kutub, 3. Basım, 1417.
- İbn Kuteybe. *Müşkilu’l-Kur’an*. thk. İbrahim Şemsuddin. Beyrut Lübnan: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Manzur, Muhammed b. Mükerrrem el-Afriki. *Lisanu’l-Arab*. Beyrut: Daru Sadır, 1414.

- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ğâsım. *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ'*. thk. Muhyiddin Abdurrahman. 2 Cilt. Dimaşk: Maṭbû'ātu Mecma'î'l-Luġati'l-'Arabiyye, 1971.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *Ârizatu'l-ahvezî bi Şerhi Tirmizî*. thk. Şeyh Cemal Mer'aşlı. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn. *Câmi'u'l-uşûl li-eḥâdîşî'r-Resûl*. b.y.: Mektebetü dâru'r-reyyân, 1972.
- İshâk b. Râhuye, Ebû Ya'kûb İshâk b. İbrâhîm b. Mahled et-Temîmî. *Müsnedü İshâk b. Râhuye*. Medine: Mektebetü'l-eymân, 1991.
- İzz b. Abdisselam. *Tefsiru'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbi. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1996.
- Kurtubi, Muhammed b. Ahmed el-. *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'an*. thk. el-Berduni vd. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1964.
- Kuşeyrî, Ebu Bekir. *Ahkamu'l-Kur'an*. thk. es-Samedî Selman. Cairatu'd-Debbi lil Kur'ani'l-Kerim, ts.
- Makdisî, Hafız Ebü'l-Fazl Muhammed b. Tâhir - Hâzîmî, Hâfız Ebû Bekr Muhammed b. Mûsa. *Kütüb-i Sitte ve Kütüb-i Hamse İmamlarının Hadis Kabul Şartları*. çev. Mahmut Kavaklıoğlu - Fatih Mehmet Yılmaz. İstanbul: Ensar, 2018.
- Mâverdi, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdilmakşûd b. 'Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Müberred. *el-Kâmil fî'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Daru'l-fikri'l-Arabi, 1997.
- Münavi, Abdurrauf. *Feyzu'l-Kadir Şerhu Camiu's-sagir*. Beyrut, 1982.
- Nemerî, İbn Abdülber. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.
- Nesefî, İbnu'l-Ahnef el-. *el-Bostân fî i'râbi müşkilâti'l-Kur'an*. thk. Ahmed Muhammed el-Cündi. 5 Cilt. Suudi Arabistan: Merkez Melik Faysal li'l-Buhûs, 2018.
- Nevevî, Yahyâ b. Şeref. *Sahihu Müslim bi Şerhi Nevevî (Minhâc)*. thk. Muhammed b. İyâdî. Kahire: Mektebetü's-Safâ, 2003.
- Öğmüş, Harun. *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri*. İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Sa'lebi, Ebu İshak. *el-Keşfu ve'l-beyan an tefsiri'l-Kur'an*. thk. Hasan el-Gazali vd. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsir, 2015.
- Seâlibî. *el-Cevahirü'l-Hisan fî Tefsiri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ali Muavviz - Adil Ahmed Abdulmevcud. Beyrut: Daru Eyhai Turasi'l-Arabi, 1418.
- Seâlibî, Abdulmelik b. Muhammed. *Fıkhu'l-luġa ve sirru'l-Arabiyye*. thk. Abdurrezzak el-Mehdî. İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2002.
- Semerkindî. *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Şeyh Ali Muhammed Muavvid-Şeyh Adil Ahmed Abdulmevcud - Zekeriya Abdulmecid en-Nûtî. Beyrut, Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Semîn el-Halebî, Ebu'l-'Abbâs Şihâb ed-Dîn Aḥmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim es-. *ed-Durru'l-Maşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. thk. Aḥmed Muhammed el-Ḥarrâṭ. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Ğalem, ts.
- Suiçmez, Yusuf. *Hadiste Ref Problemi (Mevkuf ve Maktu Hadislerin Rasulullah'a İzaresi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: el-Heyetü'l-Mısıriyye, 1394.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecîd Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.

- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir. *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. Mekke: Daru't-Turbe ve't-Turas, ts.
- Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1996.
- Tuzcu, Kemal. "Arap Şiirinde Recezin Ortaya Çıkışı". *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (2012), 109-129.
- Yefruni, Muhammed b. Abdulhak el-. *el-İktidab fî garibi'l-Muvatta'*. thk. Abdurrahman b. Süleyman. Mektebetu'l-Abîkân, 2001.
- Yektar, Osman Nedim. "Hadîs Rivayetleri ve Hz. Peygamber'in Şiire Bakışı" 20/65 (2016), 416-428.
- Yılmaz, Orhan. *Sahabe ve Mevkuf Hadis*. Ankara: İlahiyat, 2019.